

Rácz János

Növénynevek a gyógyítás nyelvéből

Az ókorból származó növénytani művek (például Hippokratész, Theophrasztoz, Dioszkuridész, Plinius, Galénosz) elsősorban a növények gyógyhatásaira vonatkoztak. A legnagyobb jelentőségű Dioszkuridész volt, aki számos országot bejárt, és utazásai közben pontosan megfigyelte az élő növényeket, valamint a használt gyógyszereket, növényi alkalmazásokat. A középkori Európában az új növénynevek alkotásában és közvetítésében az arabok jártak elől, akik Toledo környékén főiskolai központot hoztak létre. Orvosaik a növényeknek és gyógynövényeknek egész sorát hozták más földrészekről.

Már a legrégebbi korokban is keresték az élelemnek alkalmas növényeket. Akadt ezek között olyan, amelynek élvezeti értéke mellett felismerték gyógyhatását is. Valamikor különösen a sebek hegedésének előmozdítására, lázcsillapításra és különböző fertőzések orvoslására keresték a gyógyírt.

Európában a középkori kolostorok gyógynövénygyűjtő, -termesztő és -főlhasználói tevékenysége, a szerzetesek növények iránti érdeklődése igen fontos volt az egészség megőrzésében, az orvoslásban. A kolostorokban folyó gyógyítás és a kolostorkertek gyógynövényei nyilván hatottak a korabeli világi orvoslásra és a népi gyógyászatra. A gyógyító-tanító céllal szerkesztett füveskönyvekbe hagyományos módszereket, népi növényneveket és hiedelmeket is följegyeztek. Az Európában megjelent korai füveskönyvekben a hasonló küllem és szín, a főlhasználhatóság, gyógyhatások vagy éppen mágikus szempontok szerint rokonítottak növényeket, ahogy a mai népi orvoslásban is gyakran teszik. Ezért nem könnyű a régi nevek értelmezése, még akkor sem, ha olykor ábrákat is készítettek. És emiatt találjuk az önkényes, elfogadhatatlan azonosítások annyi riasztó példáját még a szakmailag felkészült, de a növényneveket és a számtalan rokonszavát íróasztal mellett összevető szerzők műveiben.

A gyógynövények egy része már nevében utal arra, hogy milyen betegség megelőzésére vagy gyógyítására használható: *sömörfű*, *koszfű*, *méregvönőfű*, *kígyómarást gyógyító fű*, *innyújtó*, *gyújtóvönőfű*, *tüdőfű*, *gilisztafű*, *sebfű*, *nádrafű*, *lázfű*, *fülfű* stb. Többféle növény

neve is lehet például a *májfű*, *sebforrasztófű*, *fekélyfű* vagy *tüdőfű*. Az ilyen elnevezésű növényeknek egykor – mint latin nevük is bizonyítja – gyógyító erőt tulajdonítottak.

Ami a magyarországi növényi gyógyítás történetét illeti, a XVI. században egyre több növénytanulmány és orvosi munka jelenik meg magyar nyelven. Az orvostudomány ekkoriban főként gyógynövényekkel dolgozott, ezért számtalan növénynevet használt. A füveskönyvek írói, az orvsnövénytani művek szerzői a belső nyelvi fejlemények alkalmazása mellett gyakran segítettek magukon idegen nyelvekből kölcsönzött nevekkal. Ezek között elsősorban a görög és latin növénynevek jöttek számításba. Számos gyógyhatású növény régi magyar nevét és ezek latin fordítását is tartalmazzák Pápai Páriz Ferenc szótárai (19). Az 1807-ben kiadott *Magyar Fűvész Könyv* (9) után, 1813-ban napvilágot látott Diószegi Sámuel újabb munkája. Az *Orvosi Fűvész Könyv* végén kimerítő összeállítást találunk „A könyvben előforduló Plánta-neveknek és némely más dolgoknak Mutató Táblája” címmel (10). A növények magyar nevezeteinek sok szaknyelvi elnevezése szerepel Bugát Pál *Természettudományi Szóhalmoz* című munkájában (6).

Alább felsorolom a növényeknek néhány olyan elnevezését, amely utal a növényeknek a gyógyításban betöltött szerepére, sőt a gyógyhatásra is.

Tüdőfű. *Pulmonaria*. Clusius pannóniai flóraművében már 1584-ban szerepel a *Pulmonaria* neveként a *tüdőfű* (7). 1595-ben Beythe Andrásnál *tydoe fyu* (4), 1708-ban a *tüdőfű* szintén *Pulmonaria* Pápai Páriz latin–magyar szótárában (19); a mű 1767-es kiadásában német tükörszóval is értelmezi: 'Lungenkraut'. Csapó József *Magyar kertjében* (8) és Benkő József *Nomenclatura Botanicájában* (1) szintén *tüdő-fű*, illetve *teppegetett tüdő-fű*. Erdélyben az *Agrimonia eupatoria* neve *tüdőfű*, illetve *pulmonvirág*; az elnevezések a növény gyógyító hatására utalnak, valamikor tüdőbaj ellen használták. A múltban a növény külseje, alakja figyelmeztette a gyógyulást kereső beteget, hogy a különös növények hatását kipróbálja. Mivel a *Pulmonaria* virága bíborszínű-kékes

színével a tüdő színéhez hasonlít, tüdőbaj ellen kezdték használni. Matthiolus is tüdővész és vérköpés ellen alkalmazta. Latin szaknyelvi neve ezért *Pulmonaria* (< latin *pulmo*, -onis 'tüdő'), és ennek folytatója a német *Lungenkraut*, francia *pulmonaire de bois*, *herbe aux poumons*, cseh *plícnik*, szlovák *plúcnik*, *plucovník* (< *plíce*, *plíce* 'tüdő'), horvát *plućnjak*, szlovén *plućnik*, és természetesen magyar *tüdőfű* neve szintén arra utal, hogy régebben a tüdőbaj gyógyfüveként tartották számon. Csapó 1775-ben azt írja, hogy

„embernek mindenféle Tüdőbéli nyavalyáiban kiváltképen használatos”, illetve „száraz betegségben, mely a' tüdőben lévő süllyből 's annak belső sebeiből származik, sokat használ”, „köhögős ember théá gyanánt nagy haszonnal élhet véle”, sőt „kehes szarvas marháknak adják enni ez fűvet, és meg-épülnek” (8).

Májvirág. *Hepatica triloba*. A májfű név már Váradi Lencsés György kéziratos orvosi művében, az *Ars Medicában* (23), illetve májfű, májgyógyító fű alakban Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájában* (21) felbukkan. Márton István 1801-ben, Győrben nyomtatott *Uj német rudimenta* című művében a májvirág értelmezése a német *Leberblümchen*, azaz 'májvirágocská' (15). Diószegi Orvosi Fűvész Könyvében májfű (10). A tudományos genusnév a latin *hepatica* (< görög *hepar*, gen. *Hepatosz* 'máj'), de a német *Leberblümchen*, cseh *jatrník* (< *játra* 'máj'), szlovák *jatrovník*, szerbhorvát, szlovén *jetrenka*, *jetrník*, lengyel *watrobnik*, szerb *jatrovwnik*, *jatrník* és természetesen a magyar májvirág, májfű, májgyögye, májgyógyító, májkökörcsin elnevezése is arra utal, hogy gyógynövényként a májbetegségek gyógyítására használták. A növényt levele alapján nevezték el, a levelek ugyanis a máj lebenyeire emlékeztetnek. Alakleíró faji *triloba* nevének 'háromlebenyű' a jelentése.

Furcsa csoportját alkotják a növényi neveknek azok a – többnyire emberre vonatkozó – elnevezések, amelyek egy-egy testrész nevével alkotott összetett növénynevek (*tüdőfű*, *májfű* stb.). Ezek részben Paracelsusnak (1493–1541) „köszönhetők”, tőle származik ugyanis az orvostudománynak egy furcsa tévtana, a növényeknek az emberi szervekhez, testrészekhez való hasonlóságuk alapján gyógyhatást tulajdonító szignatúrában. Ennek nyomai ugyan már korábbiak, a kezdeti növényismeretben ugyanis kitüntetett figyelmet kaptak a szignatúra, jegyzett növények. Az ember nem annyira a növényt, mint inkább a szignumot tekintette fontosnak. Paracelsus igyekezett tudományos magyarázatot is adni. E téves tan lényege az, hogy a gyógyszerek és gyógynövények alakjából, színéből, ízéből és szagából azok hatására lehet következtetni; így olyan lehetetlen megállapításokig jutottak, hogy például a vese alakú növényi részek a vesére, a szív alakúak a szívre, a máj alakúak pedig a májra hatnak gyógyítólag. Ez a tudományos alapokat nélkülöző téves tanítás természetesen nemegyszer a növények helytelen gyógyászati alkalmazásához vezetett, ami számos veszélyes és káros következménnyel járt. Ezzel párhuzamosan a növények gyógyászati jelentőségét és hitelét is megintatta.

Szemvidító. *Euphrasia*. Melius Juhász Péter *Herbariumában* (17) *szemgyógyító fű*, *szemvidámitófű*, *szemnek való fű*, *szemvigasztaló*, illetve *szemnek gyönyörűsége*. Szikszai Fabricius *Nomenclaturájában* (21) a hasonló *szemgyógyító* elnevezést

kapta. Csapónál 1775-ben (8) és Benkő 1783-ban megjelent *Nomenclaturájában* (1) *szem fű*, *szem' vidító-fű*, *szem' vigasztaló-fű*, *szem' gyógyító-fű* és *szem' tisztító-fű*. Nevezik még *szemüdvnek* és *szemfűnek* is. A németben szintén *Augentrost* a neve, az oroszban pedig *očnaja trava*, *očanka* (< *oko* 'szem').

A latin fajnév a 'jó közérzet, boldogság' jelentésű görög *euphrasia* szóból való. A növény gyógyhatására utaló nevek a szembetegségek elleni használatot jelzik. Mint Csapó a „belső hasznáról” írja: „homályos szemü embereknek kiváltképen hasznos ez fű. ... Külsőképen zatskotskába-is a' porát e' fünek eresztvén, a' szemekre lehet éjtszakánként kötözni” (8).

Vérfű. *Sanguisorba officinalis*. Melius *Herbariumában* (17) már szerepel a név. Nevezték *vérfű* *fűnek* is. Benkő *Nomenclaturájában* a *Sanguisorba vér-fű*, németül *Blutkraut*, a *Tormentilla erecta vér-fű*, *vér-gyökér*, németül *Blutwurz* (1). A latin szaknyelvi nemzetségnév (*Sanguisorba*) a 'vérgömb' jelentésű latin szóból keletkezett, és a sötétbordó fejecskékre, a virágzat alakjára és színére utal.

Feltűnő színű virágaival ősszel tarkítja a mezőket, ezekről kapta a *vérfű* elnevezését. A már említett szignatúrában alapján korábban a vérállító gyógyfüvek között sorolták fel. Hasonneve a *vérharmatfű*, *vérszopóka*.

A népnyelvben a *vérfű* a Hegyalján párlófű, Vésztőn vidrakeserűfű, Sarkadon lapulevelű keserűfű. Használják vértolulással, vérhasnál is. Teája vérzések ellen jó. Az erdélyi Gyergyóban a *virgyükér* vérhas elleni háziszér. Az állatgyógyászatban Zalában a *vérfűj* főzetének levét véres tejet adó, vagy vért vízelő tehénnek adták.

Álombogyó. *Withania somnifera*. A latin szaknyelvi kettősnévben a latin *somnifera* faji jelző a jelölt növény ellazító, alvást elősegítő tulajdonságára utal. Ezzel kapcsolatos az *álombogyó* elnevezés is, a magyarban a német *Schlafbeere* tükörfordítása.

Méregvonófű. *Cerinthe minor*. Annak ellenére, hogy mérgező növény, óvatos adagolással természetesen gyógyfüként használták. Erre utal *forrasztófű* társneve is.

Angyalgyökér. *Angelica archangelica*. Társneve az *angyalfű*, *angyélika*, *arkangyalfű* és az *orvosi angyalgyökér*. A középlelatin *angelica* (latin *angelus* 'angyal') névből való, amely az *angelicus* 'angyali' jelentésű melléknévből főnevesült a középkorban növénynévként. Számos orvsnövénytan és fűveszkönyvben olvasható, például Dorstenius, Cordus, Bauhin műveiben. Szintén ebből való az olasz és angol *angelica*, a francia *angélique*, a horvát és cseh *andelika*, *anjelika*, román *angelică* és a szlovák *angelika*. Az olaszban számos nyelvjárási neve használatos: *angelica di Boemia* 'bohémiai angyalfű', *angelica dorata* 'arany angyalfű', *erba degli Angeli* 'angyalok füve'. Az *angyal édes gyökér* Csapó (8) szerint a *Polypodium vulgare*. A németben az angyalgyökér ugyanígy 'angyalgyökér'-ként jelölt: *Engelwurz* a neve.

A névalkotásban közrejátszott természetesen a növény gyógyereje; a hitrege szerint egy szerzetes álmában megjelent arkangyal mutatta meg a növény gyógyító, gonosztól oltalmazó erejét. Valóban tartalmaz baktériumölő anyagokat. A legenda akkor vált közhírré, amikor 1655-ben Európa lakosságát bubópestis tizedelte meg, és a járvány leküzdésében e növényben hitték.

Hasznos gyógyerejéről tudósít nálunk Mátyus István Ó és Új *Diaetetica* című művében: „angyélika-gyökér, magyarosan Angyal-gyökér 'Engelwurz', így nevezetni érdemlett igen kedves és hathatós szagjáról, mérges nyavalyákat el-űző angyali erejéről” (16).

Cickafark. *Achillea millefolium*. Latin *millefolium* faji nevének jelentése 'ezerlevelű', a nyelvjárásokban használatos is ezerlevelűfű, a régebbi szaknyelvi patikai ezerlevelűfű szintén a latin faji névből származik. Az olasz népnyelvben is van *cent pied*, 'százlábu' neve. A genusnév pedig személynévi eredetű, a már Pliniusnál szereplő régi latin *Achilleos herba* (< a görög *Achilleiosz botáné* fordítása), azaz 'Achilles füve' nyomán a szépségével és erejével kitűnt trójai hős nevét őrzi, aki a harcosok sebeit gyógyfüvekkel kezelte.

A legenda szerint a trójai háborúban Achilleusz egyik katonatársa sebének vérzését a cickafarkfű leveleivel állította el. A tudomány azóta igazolta, hogy a növény valóban olyan anyagokat tartalmaz, amelyek vérzés- és fájdalomcsillapító, sőt gyulladásgátló tulajdonságúak.

Későbbi, a középkorban használatos népszerű nevei: *katonák sebfüve*, *vérfű* stb. mind a vérzést elállító képességére utalnak, akár az olasz *erba de feridas* 'sebfű', *erba del soldato* 'katonafű', *stagnasangue* 'vérállító'. Már Plinius említi, hogy „*Menses nimios sistit Achillia adposita et decoctum eius insidentibus*”. Nyomában Dioszkuridésznel, majd Dodoens (1557), Cordus (1561) és Matthiolus (1574) műveiben is felbukkan az *achillea*.

Zsálya. *Salvia officinalis*. A növény latin *salvia* neve a *salvus* 'egészséges' szóból képzett, a gyógyhatására utal. A latin szó folytatása a német *Salbei*, spanyol és olasz *salvia* is. A zsálya a kolostorkertek termesztett gyógynövénye volt, a kolostorok gyógyszerraktárába tartozott, erre utal a zsálya latin *officinalis* faji jelzője is. A kettős nevezéktanban Linné óta használatos latin szaknyelvi *officinalis*, *officinale* faji jelző középkori latin kifejezésből való, amelyet a herbalisták azokra a növényekre alkalmaztak, amelyeket a növényi orvoslásban, gyógyításban használtak.

A középkorban azokban az iskolákban, ahol a füvek csodálatos erejét tanították, gyakori volt a kérdés: „*Cur moritur homo, cui crescit salvia in horto*”, azaz miért kell meghalnia az olyan embernek, akinek zsálya nő a kertjében. A válasz pedig az volt: „*Contra vim mortis non est medicamen in hortis*” (vagyis: a halál ellen a kertben sincs orvosság).

Gilisztahajtó. *Chrysanthemum balsamita*. Hasonneve a *gilishtaűző varádics*, *gilisztavirág*. A *gilisztahajtó* erdélyi nyelvjárási szó. Muzsnán a növény teáját belféreg ellen

használják. A népi növényismeret és növénynévadás legfontosabb vezérelve, hogy a növény mire használható. Felhasználására utal a 'Chrysanthemum vulgare' *gilisztavirág* neve is.

Régebbi latin elnevezése, a *Tanacetum vulgare* előtagjának az az alapja, hogy egykor úgy hitték, a gilishtaűző varádics megátolja a test lebomlását; neve a görög *athanatos*-ból származik, amely halhatatlanságot jelent. Az ősi kultúrák némelyikében – erős fertőtlenítő hatása miatt – a halottak konzerválására használták, s egy ókori monda szerint a szép ifút, Ganümédész ebből a növényből készült ital tette halhatatlanná.

A növény gyógyhatására utal a magyarban a *patikai varádics-kóró*, *fájdalomfű*, *gilisztahajtófű* és *gilishtaűző varádics* társneve. A középkorban rovarölő és fertőtlenítőszerként széles körben használták egész Európában. Innen ered *gilisztavirág* (népnyelvi *gelesztavirág*, régi *geleszta* (ellen való) virág) neve is. Arra, hogy a *gilishta* hogyan kerül növénynevekbe, ismét csak a növények ókori és középkori elnevezéseit és felhasználásának történetét kell segítségül hívní.

A görög *szantonion* (Dioszkuridész) és a latin *absinthium Santonicum* 'ua.' (Plinius) a vermut neve volt. A latin *herba Santonica* 'Nyugat-Franciaországban, Saintonge partjainál termő növény aromatikusan hatóanyagokkal', régi francia (XIV. sz.) *centonique*, később *santonique*, majd *santoline* 'ciprusfű' volt az alapanyaga a mérgező szantonin olajnak (francia *santonin*), amelyet sikerrel használtak férgek, bélgiliszták ellen, hatékony féreghajtó szer. Régi magyar nevét már a gyógyászatban betöltött szerepe után kapta. Már 1835-ben utal Kovács Mihály a német *Wurmkraut* 'ua.' tükörszóra (mai *Wurmgras*, *Wurmfar*n, *Wurmkraut*) (13). A gilisztafű társneve a *galandvirág*, amelyben az előtag a tapadással létrejött *galandgilishta*, *galandféreg* rövid alakja.

Fülfű. *Sempervivum* (kövirózsa). Plinius *sempervivum*-nak, vagyis 'örökké élő'-nek nevezte. Ennek megfelelői a magyarban a régi *mindenkorélő*, *mindenkorzöldellő*, *házizöld*, *mindenkor élő fű* és *zöldfű* elnevezések. Fülfájást gyógyítottak vele, erre utal *fülbe mászó*, *fülbeeresztőfű*, *fülbecsavaró*, *fülfájlitó*, *fülfájósfű* neve is. Levelének nedve gyógyítja a fül-fájást. A Szigetközben azt mondják, hogy „Ha fáj a fülünk, vagy gyulladásba vót a szemünk, igen jó orvosság vót”.

Ezerjófű. *Centaurium*. A névadás szemléleti háttere az, hogy gyógynövényként „ezer bajra” jó. Benkő József 1781-ben, Szebenben megjelent halotti prédikációjában *kis-ezer-jó-fű* (2). Sokrétű gyógyhatására utal néhány német neve is, a *Gottesgnadenkraut* ('Isten kegyelme-fű'), *Wundkraut* ('sebfű'), *Fieberkraut* ('lázfű'). Latin szaknyelvi *Centaurium* neve *Cheiron* kentaur nevéből eredeztethető. Ő volt a gyógyításban leghíresebb kentaur, a gyógynövénykezelés megalkotója, akinek görög (és latin *Chiron*) nevével számos egyéb gyógy-növényt kapcsolnak össze.

A görög mondák szerint Cheiron használta orvoslásra az ezerjófűvet is, az ő tiszteletére kapta ezt a 'kentaurfű' nevét. A latin szó a Theophrasztoznál, Dioszkuridésznel szereplő *kentaúr(e)* ion (< görög *kentaureiosz* 'kentaurokhoz tartozó') növénynevből

származik. Ennek a névnek a félreértése a XV. századi német *Hundertguldenkraut*, majd még inkább túlozva (például *Ortus Sanitatis* 1485: *centaurea Dusenulgulden*) *Tausenguldenkraut* (mindenre jó, pénzzel aligha megfizethető gyógyhatás = *Tausend Gulden Wert*, azaz 'ezer guldent érő'), illetve a magyar *százforintosfű*, *százaranyosfű*. Sőt, a régi német népnyelvben használatos a *Milliontounzkrut* is. Ezek a latin *centum aurei* (*centum* 'száz'; *aurei* 'arany') szavakból magyarázott *centaurium* kifejezésre vezethetők vissza. A *centaurium* népetimológiai alakulata a magyar *cintória*.

Mint a növény magyar *ezerjő* neve is mutatja, nálunk szintén régóta becsült gyógynövény, régi fűvészkönyveink híres növénye. Melius Juhász *Herbariumában* mint mérge- és feregűző szer szerepel. „Belső hasznairól” pedig azt írja:

„az asszonyállatok havi kórságát megindítja, az bennszorult *Secundinát*, azaz burokat, holt gyermeket kiűz. Ha csak füstölőd, párlód vele az asszonyállatot, szinte azon haszna” (17).

A *Néprajzi Értesítő* 1943-as évfolyamában Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásáról azt írják, hogy

az „ezerfüjjet [...] gyomorbeteg ember éhgyomorra issza [...]. Tüdőbajos, hideglelés, szorulásos emberek is ezerjőfű teát isznak. Sebet ezerjőfű teájába mártott ruhával borogatnak” (5).

Veszelszki Antal számtalan haszna mellett „gyökere porát a nyavalyatörés, sőt a pestis ellen is igen hasznos”-nak írja le (24).

Lázcsillapító hatásában is hittek, erre mutatnak a német *Fieberkraut*, olasz *erba della febre*, azaz 'lázfű' és *cacciafebbre* 'lázhajtó', illetve magyar népnyelvi *hideglelésfű*, *hidegűzészfű*, *tüzesember virágja* nevei. Melius Juhász *hideglelés ellen való fű* (17), Csapó *hideglelést gyógyító-fű* néven említi. Ugyanitt olvasható „külső hasznáról”, hogy „koszos fejet meggyógyítja” (8).

Nadálytő. *Symphytum*. Gyöngyköles-nadálylapu, nadály, nadályfű, nadálygyökér. Már a XIV–XV. század fordulóján, legkorábbi latin–magyar szójegyzékeinkben felbukkan a *nadályfű* (3, 20). A *nadálytő* szó megjelenésére 1807-ig kellett várni (9). Ez a vízparti, árkokban, mocsaras réteken élő növény a piócáról (régebben délszláv eredetű: *nadály*) kapta a nevét, mert mérges, vizelethajtó gyökérteje a bőrön égető, nagyon viszkető kiütést okoz. Szaknyelvi latin neve sebgyógyító hatásával függ össze: *Symphytum* < *szümphüton* < *szümphüen* 'összenőni', a görög *szümphéō* 'összenöveszt' igéből. Magyar *forrasztófű*, *összeforrasztó fű* társneve és szlovák *kostíval* (< *kost*, *košťal* 'csont') elnevezése is erre a tulajdonságra utal. Az ókori görögök a lédús gyökeret használták a sebek külső kezelésére.

A római Plinius tanácsai szerint a vízben forralt fekete nadálytőből készült ragadós, később megkeményedő masszával átitatott rongydarabokkal kell a tört csontokat körültkerni. Az 1500-as évektől a herbalisták a teáját ajánlották törött csontok gyógyítására.

Párlófű. *Agrimonia*. 1745-ben fordul elő először, Torkos Justus László *Pharmaceutica Posoniensis* című munkájában:

párlo fű (22). Csapónál (8) és a *Phytoliconban* (18) *párlófű*, Benkő *Nomenclaturájában* *párló-fű* (1). A növény társneve a gyógyhatására utaló *keheborosán*, *patikapárlófű*. Csapó ajánlotta „egésztelen májú Embereknek” (8); a németben használatos volt *Leberwurz*, azaz 'májgyökér' neve. A *párlófű* összetétel előtagja szóképzéssel keletkezett, a növény orvosi hasznára utal; mint Diószegiék a *Magyar Fűvész Könyvben* írják, „*Theája a' gőzölgést segíti, 's a' belső részeknek, tüdőnek, májnak, lépnek dugulásait nyitja*” (9). A *patikai párlófű* jelzője természetesen a növény orvosi hasznára utal.

Az *Agrimonia eupatoria*, azaz a közönséges párlófű *eupatoria* faji jelzője már Pliniusnál olvasható. A latin *eupatoria* név a májbetegségek gyógyszeréül szolgáló növény Dioszkuridészről eredeztethető görög *hepatorion*, *hepatitisz* 'olyan faj, amely májbajok ellen segít'. A magyar népi gyógyászatban a növényt szintén máj- és hólyagbántalmak ellen használták.

Szélűfű. *Mercurialis*. Melius már említi a *Herbariumban* (17). Az elnevezés a növény gyógyhatásával függ össze, akárcsak *hasindítófű*, *haslágýtítófű*, *haspurgálófű* neve. A latin szaknyelvi nemzetségnév (*Mercurialis*) ógörög mondára utal. E szerint gyógyhatását Mercurius isten fedezte fel. Gyógynövény, szaponinokat, illóolajakat és trimetil-amint tartalmaz. Közép-Európában a szélűfű fajai közül a kora tavasszal nyíló *erdei szélűfű* '*Mercurialis perennis*' említhető.

Méreggyilok. *Antitoxicum officinale*. Orvoslásra használták, erre utal *méreggyőző* és *méregölő* népnyelvi társneve is. A latin szaknyelvi generikus név az 'ellenmérget' jelentésű *antitoxin* (< ógörög *avrí anti* 'ellen' előljáró, és latin *toxicum* 'mérget') szóval alkotott, ugyanis a szervezetbe jutott mérget ártalmatlanítja a növény hatóanyaga.

Tisztesfű. *Stachys*, *Betonica*, *Sideritis*. Váradi Lencsés kézirat orvoscönyvében *tyztes fw* (23). Közli Melius *Herbariumában* (1578: *Sideritis: tiztes fű*), Clusius panóniai flóraművében (1584: *Syderitis heraclea: tiztös fű*), Frankovith Gergely 1588-ban (*tiztes fű*), Szikszai 1590-ben és Beythe 1595-ben (*tiztoes fiv* '*Sideritis*'). Magyarázó összetétel, előtagja szláv jövevényszavunk, az orosz *csisztéc*, szlovén és cseh *čistec*, szerbhorvát *čistac*, szlovák *čistec* növénynevekkel függ össze. Mindezek a magyar *tiszta* szláv nyelvi megfelelőinek származékai. Azzal függenek össze, hogy a fűnek tisztító hatást tulajdonítottak.

Régen *Herkules csalánnak* is nevezték, de nem a nagysága, hanem nagy gyógyereje miatt. Akkor vált híressé a *Stachys recta*, amikor Leonhart Fuchs, a XVI. század híres növénykutatója és orvosa 1542-ben Bázelen megjelent *De historia stirpium* című művében megállapította, hogy a Dioszkuridész említette *heraklészi vasfű*, a *sideritis* vas által okozott minden sérülést gyorsan gyógyít (12). A monda szerint maga Héraklész jelölte ki a katonáknak és gladiátoroknak sebeik kezelésére. Melius 1578-ban megjelent *Herbariumában* a szintén ókori szerzőt, Pliniust idézi: „*Plinius külső hasznát azt mongya, hogy ha az wy sebre a meleg vérral rea kötíc, megforrasztja, az vért meg állattya*” (17).

Szikszai *Nomenclaturájában* (21) a *Stachys recta* (Syderitis) a *tisztesfű*, németül *Ziest*, a mai *Stachys officinalis* (akkoriban *Betonica*) pedig *sebfű*. Beythe (4) is említi a *sebfűvet*. Igen elterjedt terminus volt, szinte minden növénytani könyvben szerepelt. Csapónál (8) a *sebfű* szintén a *Betonica*. Diószegiék a „Megállított Nevek” sorába az *orvosi Betonika* kifejezést javasolják. Egy olasz közmondás szerint „Venda tonica et compra la betonica”, azaz add el a köpönyeged és végy rajta betonikát.

Orvosi székfű. *Matricaria chamomilla*. Az illatos kamilla gyógynövénynek korábban – mint arra *Matricaria* (< latin *matrix*, -*icis* 'anyaméh', valamint a német *Mutterkraut*, tkp. 'anyafű') neve is mutat – nőgyógyászati jelentősége volt. A *kamilla* elnevezés 1813-tól adatolható a magyarban, Diószegiék *Orvosi Fűvész Könyvében* (10). Német eredetű nyelvünkben; vö. német *Kamille* 'ua.', de végső forrása a görög. Szinte minden európai nyelvbe bekerült latin közvetítéssel.

A *székfű* összetétel 1380 körüli okleveles emléken adatolható először latin szövegek környezetben: „Composui erbas videlicet *zekfw*”, azaz 'vásároltam füveket, tudniillik székfűt'. A *Soproni Szójegyzékben* is szerepel 1435 körül: *sek fij* 'Camomilla'. Az 1517-ben napvilágot látott *Ortus Sanitatis* magyar glosszái között „Camomilla – Zeek fyw”. Melius *Herbariumában* 1578-ban az áll, hogy „A *székfű* sokféle. Egyik ám az igen jó szagú, a kit a *Barbéllyok* a *lugban* vetnek, ennek *Chamomilla* a neve. Ez a *nemes székfű*” (17). Clusius és Beythe *Nomenclaturájában*, 1584-ben a *zék fiu* a *Carophyllum* (7), Frankovith *Hasznos es fölötte szikseges könyvében* a *szekfju viragia* ismét a *Chamomilla* (11).

Rendkívül sok és változatos társneve e gyógynövény ismertségét bizonyítja, kifejezetten gyógyhatásra utal az *anyaméh-fű*, *mátrafű*, *anyafű* (< német *Mutterkraut*). Korábban, mint arra *Matricaria* (< latin *matrix*, -*icis* 'anyaméh', valamint a német *Mutterkraut*, tkp. 'anyafű') neve is mutat, nőgyógyászati jelentősége volt. A magyarban szintén van ilyen elnevezés, Meliusnál 1578-ban *mátrafű*. Lippay 1664-ben a *Posoni kertben mátra fű*, Csapó 1775-ben *mádrafű*, *anyaméh-fű*, Barra István *nádra fű* néven említi. Ezek a nevek az 'anyaméh', illetve 'gyomorgörcs' jelentésű *mádra*, *nátra*, *nádra* szóval függenek össze. Az ókor görög orvosai láz ellen és női bajok gyógyítására használták. A magyarban használatos *anyaméh-fű* társneve is a növény nőgyógyászati szerepére utal.

Citromfű. *Melissa officinalis*. Benkő *Nomenclaturájában* *csitrom-fű*, illetve *méh-fű*, *méhek szerető-fű*, *mézelke* a *Melissa officinalis* (1). Diószegi *Orvosi Fűvész Könyvében* a *tzitromfű* társneve többek közt a növény gyógyhatására utaló *gyógyító-*, *orvosi méhfű*, *igaz nádrafű* (*nádra* 'anyaméh'), *méregnyomó fű* (10).

Májgyógyítófű. *Eupatorium cannabinum*. A sédkender egyik társneve.

Gyöngyajak. *Leonurus*. A *lúdláb-fű* a *Leonurus cardiaca*, azaz a *szúrós gyöngyajak*. További társneve a gyógyhatására utaló *torokgyík-fű*, illetve a *szíverősítő*, *szívfájdalomvirág*. Ezek ugyancsak a növény gyógyhatásával kapcsolatosak, kiváló a szívbetegségek ellen. Ugyancsak erre utal az ócseh *srdečník*, lengyel *serdecznik*, horvát és szlovén *srčnik*, *srčnica*, *kopriva od srca* neve. Morva területen a legutóbbi időig használatos szívorvosság volt a nép körében.

Zsombor. *Sisymbrium*. Régóta gyógynövény. Erre utal népi *toroktisztító fű* társneve is. Egyéb gyógyhatást is tulajdonítottak e növénynek, a Szigetközben *sebforrasztó zsombor* a neve: „ha a gyökerit, maggyát borban megfőzzök és rákötik a törött csontra, összeforassza”.

Ricinus. *Ricinus communis*. Számos társneve (csodafa, csudafa, Jézus tenyere, bárányszűzfa, vakondfa stb.) között a magjának gyógyhatására utal a *hashajtóbab* elnevezése.

Varfű. *Knautia arvensis*. Váradi Lencsés kéziratos orvostanbotanikai művéből (23: *varfű*) és Melius *Herbariumából* (17: ua. és *vargogyítófű*) adatolható a név a legrégebbi források sorában. Az összetétel előtagja a 'gyógyító' jelentésű *var* szó. Hasonneve a szintén gyógyhatásra utaló *vargogyítófű*, *fekélyfű*, *koszfű*, *kelésfű*, *rühfű* és a *sennyedékfű*. Özvegyvirág társneve a varfű német *Witwenblume* nevének tükörfordításával került a magyarba. A *Knautia* nemzetségnév Christoph Knaut (1638–1694) és öccse, Christian Knaut (1654–1716) német orvosok és növénytanosok emlékét őrzi.

Bakszakáll. *Tragopogon*. A botanikai terminológiában ennél az elnevezésnél szó szerinti fordítással, azaz tükörfordítással állunk szemben. A latin név alaptagja, a *Tragopogon* görög eredetű, a görögben pedig szintén összetett szó (*tragosz-pogon*), ugyanolyan jelentésű elemekből, mint a magyarban: 'kecskebak szakáll'. Ahogyan Melius írta már 1578-ban: „*mint a' ketske baknac vgyan szoeroes a' virága*” (17). A legtöbb európai nyelvben – nem véletlenül – az erre a növényre vonatkozó elnevezések mind hasonló jelentésű összetételek.

Gyógyhatása alapján volt a neve *kígyómarást gyógyító fű* (1). Az egykori füveskönyvek azt írták róla, hogy a friss növény kifacsart leve orvosság a kígyók marása ellen. Továbbá „*hűvösíti a heves gyomrot, de mellet, májat tisztít, a követ is eloszlatja a betegben*”. Ezért is nevezte Melius *kőrontó fűnek* (17).

Kígyószisz. *Echium vulgare*. 1807-ben, a *Magyar Fűvész Könyvben* bukkan föl: *kígyószisz* (9). A növény elnevezésében a kígyóra vonatkozó szó a virág alakjára vezethető vissza. Különösképpen a virágból kinyúló portokok emlékeztetnek a kígyónyelvre. Magva Diószegi szerint viperához hasonlít. Talán ezért tartották kígyómarás gyógyítására alkalmasnak. Tény, hogy a középkori gyógyászat kígyómarás ellen használ-

ta. Erre utal a növény *kígyóhagymavirág*, *kígyómarást gyógyító fű*, *kígyófű* társneve is. Latin szaknyelvi neve (*Echium*) is a görög *echisz* 'kígyó' szó folytatója. Mai európai nyelvi párhuzamok: cseh és szlovák *hadinec*, román *capul șarpelui*, német *Schlangekraut* 'Mikania opifera'. Ezek is a latin *Serpentaria* (< latin *serpens*, *-entis* 'kígyó') szóra vezethetők vissza.

IRODALOM

1. Benkő József *Nomenclatura Botanica* In: Molnár János Magyar könyv-ház I. szakasz Posonyban, Landerer Mihály ny. 1783.
2. Benkő József *Téli bokréta* Szeben 1781.
3. *Besztercei szójegyzék* 1395 k.
4. Beythe András *Füves könyv* Nyomtatott Nymet-Vivaratt Manlius Iános által 1595.
5. Bödei János *Adatok Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásához* In: Domanovszky György (szerk.) A Néprajzi Múzeum Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője 1943;35/2:77.
6. Bugát Pál *Természettudományi Szóhalmaz* Budán 1843.
7. Clusius, Carolus *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatorum historia* Antverpiae Ex officina Christophori Plantini 1584.
8. Csapó József *Új füves és virágos Magyar kert* Posonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel 1775.
9. Diószegi Sámuel *Magyar Fűvész Könyv* Debrecen 1807.
10. Diószegi Sámuel *Orvosi Fűvész Könyv* Debrecen 1813.
11. Frankovith Gergely *Hasznos Es Fölötte szikseges könyv, az Isten fiainak es vtet feloe hiueknek lelki vigasztalásokra es testi epoeletoekre szerzettetoet* Manlius Janos, Monyorokereken 1588.
12. Fuchs, Leonhart *De historia stirpium* Basel, In officina Isingriniana, 1542.
13. Kovács Mihály *Magyar patika* Pest, Eggenberger József 1835.
14. Lippay János *Posoni kert, kiben minden kerti Munkák, Rendelések, Virágokkal, Veteményekkel, Fákka, Gyümölcsökkel... le-irattattanak* Nagy-Szombatba, Academiai bötükkel 1664.
15. Márton István *Uj német rudimenta vagyis a' német nyelv' első kezdete* Győrben, Streibig József betűivel 1801.
16. Mátyus István *Ó és Új diaetetica* Pozsony, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel 1787.
17. Melius Juhász Péter *Herbarium* Nyomtatott Colosvárat Heltai Gaspárne muehelyébe 1578.
18. Molnár János *Phytologicon, complexum historiam naturalem vegetabilium* Budae 1780.
19. Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium Latino-Hungaricum* Leutschovie 1708.
20. *Schlägli szójegyzék* 1405 k.
21. Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatura seu dictionarium Latino Ungaricum* Debrecini 1593.
22. Torkos Justus János *Taxa pharmaceutica Posoniensis Posonii* 1745.
23. Váradi Lencsés György *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* 1577 k.
24. Veszelszki Antal *A növény-planták országából való erdei és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszerkönyv* Pest, 1798.

Nyáry Szabó László

Adalék korábbi COPD – magyarul keheesség írásomhoz

Az első palóc tájszótárunkban, az Ipolymenti palóc tájszótárban – Tóth Imre 1987-es művében – nem szerepel a „keh(esség)” mint szócikk, de a köhögéssről is épp csak említést tesz : a 'köhécsel' címszó palóc „köhécső” alakjában, meg a 'köhécsel' 'köhög' jelentésű „kehel” ige helyi alakváltozatként „kehő”-ként is fönnmarradt. „Ez a szegén örek sē sokā húzzá mán, nágyon csúnyān kehő.” Ez talán a gyűjtő (nem orvosi) bölcsész szemléletéből vagy éppen alkalmi merítéséből is fakadhat... Tóth Imre megjegyzése szerint „A köhögésre a palócoknak is sok hangutánzó szavuk van”, ennek ellenére a 290 oldalas (Bernece meg Baráti falvak térségében gyűjtött) műben ez sajnos nem került bővebb terítékre. Ezt a tudást a szerző magával vitte a temetőbe...

Forrás

Tóth Imre *Ipolymenti palóc tájszótár* (Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987)